

СТАТТІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ЕКОЛОГІЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ»

УДК 349.41(477) «19»

А.П. Гетьман, *д-р юрид. наук, професор*
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

**ШЛЯХИ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК
НАУКИ ЗЕМЕЛЬНОГО ПРАВА**

Становлення сучасної юридичної науки в цілому та її окремих складників зазвичай розглядається науковцями як виникнення й еволюція правових ідей і поглядів у межах розвитку філософії права, як історія правових учень [Див.: 13; 14]. Для методологічного дослідження доктрини екологічного права дуже важливими є пошуки змін не лише в соціальних умовах того чи іншого етапу розвитку юридичної науки взагалі, а в першу чергу у сфері юридичних поглядів, уявлень і мислення, в тому числі й щодо проблеми взаємодії довкілля й суспільства.

Зародження екологічного права, а значить, і науки цієї галузі права, сягає радянського періоду, для якого характерними були пріоритети класової сутності, соціально-політичного змісту права, мети й завдань розвитку суспільства. Саме із зазначених позицій і тлумачилися традиційні юридичні форми й конструкції в науці екологічного права, як-то: право виключної державної власності на природні ресурси, публічно-правовий характер суспільних відносин у цій правовій галузі, управлінські аспекти охорони навколишнього природного середовища.

Як зазначає М.М. Тарасов, радянська правова доктрина послідовно прагнула до подолання класового, політичного й догматичного підходів до права і в цьому розумінні виправдано усвідомлювала свій принциповий розрив з традиціями досоціалістичної догматичної юриспруденції [20, с. 129].

Сучасне екологічне право зародилося в надрах земельного права колишнього СРСР. Протягом усього періоду вивчення земельно-правових проблем і проблем охорони довкілля вчені-правознавці пов'язують виникнення земельного права з прийняттям у 1917 р. Декрету про землю [Див.: 7-10; 15; 18].

На думку науковців, земельне, водне, лісове, гірниче як складники сучасного екологічного права виникли на підґрунті Декрету про землю, яким передбачалася націоналізація земель, вод, надр та лісів. Натомість випереджальний розвиток земельного права й деякі інші чинники призвели до того, що тривалий час водне, гірниче й лісове право теоретично розглядалися як складники земельного права в широкому сенсі, тобто як об'єднуючої галузі, до якої вони входили. Про це свідчить, зокрема, і той факт, що в постанові ВЦВК від 30 жовтня 1922 р. «О введении в действие Земельного кодекса» зазначалося, що Лісовий кодекс, проект якого на той час розроблявся, треба розглядати як продовження Земельного [19]. Така теоретична конструкція, на думку правознавців, не відповідала реальному розвитку законодавства, але значною мірою підтримувалася правозастосовчою практикою і практикою викладання цих дисциплін в юридичних закладах освіти.

Наукові проблеми становлення й розвитку правових норм, які приймалися державою з метою регулювання відносин стосовно використання надр, вод, лісів на початку 20-х років ХХ ст., були зумовлені націоналізацією останніх і пов'язаною з цим необхідністю обґрунтування й аргументації правової моделі націоналізації.

Протягом 20-30-х років у юридичній науковій літературі не існувало монографічних досліджень з питань земельного права. Більшість наукових проблем, пов'язаних із земельними правовідносинами, вирішувалися науковцями у процесі підготовки підручників із земельного права, а в окремих випадках і цивільного [6, с. 27], де перше виступало елементом другого.

У 1925 р. вийшла у світ наукова праця С.П. Кавеліна «Земельное право и земельный процесс (Догматический анализ Земельного законодательства СССР)». Аналізуючи націоналізацію землі й пов'язану із цим земельну реформу, її автор наголошує, що питання про постановку землекористування на раціональних засадах, про підвищення продуктивності землі й прибутковості сільського господарства є першочерговими, державного значення. Їх вирішення покладено на сучасне землепорядкування, правовим підґрунтям, фундаментом якого служить чинне земельне право. На його думку, «...наука про земельне право не обмежується лише докладним вивченням чинного законодавства, але разом з тим і головним чином розвиває ... здатність правильно й безпомилково орієнтуватися в усіх випадках, в усіх казусах реального життя і вчить ... підводити їх під певну земельну норму»... [5, с. 2, 3].

Автор навів поняття земельного права як учення про права окремих осіб та установ на землю, причому під першими розумілися фізичні і юридичні об'єкти права. Він вважав, що «в умовах радянського режиму земельне право розглядається як частина єдиного господарського права, що поділяється на право промислове, трудове, цивільно-торговельне та ін. Тому в земельному праві елементи приватного й публічного характеру так тісно й нерозривно пов'язані між собою, що вирізнення кожного з них в окрему систему не має ніякого смислу» [5, с. 7, 8].

У роботі були також проаналізовані такі питання, як (а) категорії або розряди земель, (б) виникнення, зміна й припинення прав на землю трудового користування, (в) земельні товариства, їх права й обов'язки, (г) трудове господарство (двір), (д) порядки трудового землекористування, (е) режими присадибних земель, (є) виділ земель і (и) державне земельне майно.

Частина цієї роботи було присвячено дослідженню земельного процесу, що стало важливим підґрунтям для майбутніх наукових досліджень і започаткувало новий напрямок у науці земельного, а потім екологічного права, який отримав підтримку сучасних науковців. Аналізуючи проблеми земельного процесу, С.П. Кавелін писав: «Установлення, оформлення й захист земельних прав населення становить зміст земельного процесу в широкому значенні цього слова, тоді як земельний процес у вузькому сенсі є організацією захисту земельних прав; його можна назвати земельно-судовим процесом або земельним судом». Автор виділив 3 способи вирішення земельних справ: (а) порядок добровільної згоди сторін, (б) адміністративний порядок, що найчастіше створює або реалізує право на землю (надання землі, переведення земель з однієї категорії в іншу) і (в) судовий порядок [5, с. 314, 315].

У другій половині 20-х років ХХ ст. формується наукова думка з питань організації землеустрою, реформування земель-

но-процесуального права, підготовки майбутнього всесоюзного земельного закону тощо [Див.: 11; 12]. Зокрема, у науковій статті «К вопросу о всесоюзном земельном законе» (1928 р.) Ф.Г. Некрасов зазначав, що такий закон «...не повинен становити собою декларацію, що говорить багато і разом з тим мало говорить... Союзному закону належить бути ретельно опрацьованим і відшліфованим. Лише в такому вигляді він має відіграти роль у радянському земельному будівництві...» [12, с. 60]. Земельно-процесуальне право визначалося ним як сукупність відносин і норм по регулюванню земельних відносин на підставі положень права матеріального [12, с. 43].

У цей же час І.І. Євтіхєєвим було здійснено наукове дослідження єдиного державного земельного фонду як одного з основних інститутів земельного права. Він вважає, що цей фонд об'єднує всі землі і виступає матеріальним віддзеркаленням системи націоналізації землі [2, с. 14]. На його думку, одна з істотних рис націоналізації землі полягає в тому, що не може існувати іншого власника землі, крім держави, тому за умови її націоналізації не може бути й безгосподарної землі [1, с. 139]. Теза науковця щодо неіснування землі без господаря на довгі роки стала аксіомою земельного права на теренах колишнього СРСР.

Наукові проблеми земельного права у 30-х – 40-х роках привернули увагу українських учених. Зокрема, П.Д. Індиченко, фахівець у галузі земельного й колгоспного права, у статті «Новое в земельном и колхозном законодательстве (за 1939 г.)» проаналізував право власності й право користування землями, наданими колгоспам. З його точки зору, колгоспи, отримавши землю на правах довічного користування для ведіння сільського господарства, не мають права укладати будь-які угоди стосовно колгоспної землі, як-то про передачу в оренду, купівлю-продаж, міну, дарування, заставу тощо). За законом ця земля є вилученою з обороту, тому здійснення різних правочинів з нею розглядається як посягання на власність держави [4, с. 44].

Надзвичайно важливою для подальшого розвитку наукових досліджень у галузі земельного права тієї доби стала доповідь А.А. Рускола на секції колгоспного й земельного права першої наукової сесії Всесоюзного інституту юридичних наук, що відбулася з 27 січня по 3 лютого 1939 р. в Москві. Вона мала назву «Предмет и система земельного права». У доповіді автор зазначав, що протягом багатьох років земельне право ототожнювалося з колгоспним правом і в юридичних вузах викладалася єдина дисципліна – земельно-колгоспне право. У даний час порушується питання про необхідність поділу земельного й колгоспного права та побудову двох самостійних дисциплін. Щоб довести, що земельне право є самостійною дисципліною викладання, необхідно точно визначити предмет цієї дисципліни [17, с. 412].

Предметом земельного права, на його думку, є насамперед вивчення всіх правових проблем, пов'язаних з використанням землі для землеробства, з відводом ділянок земельної поверхні для розробки надр. Але питання щодо промислової розробки надр, уже виходять за межі цієї дисципліни. Вони становлять самостійну галузь – гірниче право. Те ж саме слід сказати і про ліси. Не можна залишати поза увагою земельну поверхню, зайняту лісами, і тому ліси становлять предмет саме земельного права. Але всі проблеми стосовно промислової розробки лісів, їх режиму у водозахисній зоні потрібно залишити для особливої галузі права і для спеціального дослідження. Води також слід вважати продовженням земної поверхні, і щодо цього вони мають охоплюватися земельним правом. Але всі питання, пов'язані з правовим режимом вод, входять до особливої галузі права [17, с. 415].

Отже, у науці земельного права саме в цей період вперше було зроблено спробу виокремити земельне право із загальної земельно-колгоспної галузі права в самостійну, окреслити його предмет і предмет правового регламентування надрового, лісового й водного права, провести межу їх взаємозв'язку й поділу.

Важливим і новим для науки земельного права стало також визначення його місця в загальній системі радянського права і співвідношення з державним, адміністративним та цивільним правом. На думку А.А. Рускола, немає підстав об'єднувати земельне право з державним чи адміністративним. Адже державне право вивчає землю як територію держави (її територіальне верховенство), а земельне – як одне з основних знарядь виробництва, як об'єкт виключної державної власності з усім комплексом похідних від цього права правовідносин. Адміністративне ж право охоплює діяльність і структуру органів управління в усіх галузях соціалістичного будівництва, а земельне вивчає специфічні форми управління земельним фондом.

Разом із тим А.А. Рускол вважав, що земельне й колгоспне право необхідно розглядати як особливі галузі права цивільного. Стосовно науки земельного права він використав категорію «особлива дисципліна викладання», зважаючи на те, що питання про особливу науку може бути віднесено до більш великих галузей права [17, с. 417].

Доповідь цього науковця про предмет і систему земельного права стала досить вагомим етапом на шляху становлення, вдосконалення й розвитку наукової думки про земельне право. Підтвердженням тому стала полеміка навколо питань, які були ним оприлюднені. У цій дискусії взяли участь видатні вчені цивільного, земельного, колгоспного та інших галузей права з Всесоюзного інституту юридичних наук, Казанського юридичного інституту, Саратовського юридичного інституту, Українського інституту права, Московського юридичного інституту, Азербайджанського інституту народного господарства, Харківського юридичного інституту, Московського юридичного інституту, Мінського юридичного інституту, Ленінградського юридичного інституту, Всесоюзного інституту юридичних наук, Юридичного інституту Прокуратури СРСР [16, с. 418-424].

Наступним важливим кроком на шляху розвитку науки земельного (а в майбутньому й екологічного) права стала підготовка до друку й видання в 1940 р. підручника «Земельное право» для юридичних вищих навчальних закладів. До авторського колективу ввійшли відомі вчені-правознавці М.А. Гурвич, Л.І. Дембо, М.Д. Казанцев, А.М. Нікітін, І.В. Павлов, А.А. Рускол, П.М. Толстой, С.Л. Фукс [3]. Але це вже предмет дослідження майбутньої наукової статті.

Список літератури: 1. *Евтихеев И.И.* Земельное право: Учебник. – 2-е изд. – М.: Новая деревня, 1929. – 136 с. 2. *Евтихеев И.И.* К учению о едином государственном земельном фонде: Из «Записок Белорусской Государственной Академии сельского хозяйства». – Т. VII. – Горки: Изд-во АНСХ, 1928. – 14 с. 3. Земельное право: Учебник для вузов / Под ред. *А.Н. Никитина, А.П. Павлова, А.А. Рускола*. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 256 с. 4. *Индыченко П.Д.* Новое в земельном и колхозном законодательстве (за 1939 г.) // Учен. зап. Укр. ин-та юрид. наук. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – С. 37-62. 5. *Кавелин С.П.* Земельное право и земельный процесс (Догматический анализ Земельного законодательства СССР). – Воронеж: Б.и., 1925. – 369 с. 6. *Казанцев Н.Д., Белезин В.П.* Из истории развития науки советского земельного, природоохранительного и колхозного права в Московском университете // Вестн. МГУ. – Серия XII: Право. – 1967. – № 1. – С. 23-34. 7. *Казанцев Н.Д.* Законодательные основы земельного строя в СССР. – М.: Юрид. лит., 1971. – 176 с. 8. *Каландадзе А.М.* Земельно-правовой режим царской России накануне Великой Октябрьской Социалистической революции // Учен. зап. ЛГУ. – Серия юрид. наук. – № 129. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1951. – С. 308-376. 9. *Кикоть В.А.* Земельное законодательство России до Великой Октябрьской социалистической революции // Земельное право: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1969. – с. 3-16. 10. *Коловангин П.М.* Собственность на землю в России: История и современность. – СПб.: Знание, 2003. – 526 с. 11. *Некрасов Ф.Г.* Введение в землеустройство. – Одесса: Б.и., 1926. – 128 с. 12. *Некрасов Ф.Г.* Этюды по земельному праву и организации землеустройства. – Горки: Изд-во Белорус. Акад. сельск. хоз-ва, 1928. – 82 с. 13. *Нерсесянц В.С.* Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. – М.: Норма-Инфра-М, 1998. – 282 с. 14. *Новгородцев П.И.* Историческая школа юристов. – СПб.: Лань, 1999. – 192 с. 15. *Подпальний П.Н.* Вопросы приусадебного землепользования в городах и поселках городского типа. – Х.: Изд-во ХГУ, 1957. – 36 с. 16. Прения по докладам А.П.

Павлова и А.А. Рускола // Тр. I науч. сессии Всесоюз. ин-та юрид. наук (27 янв. – 3 февр. 1939 г.). / Под ред. *И.Т. Голякова*. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – С. 418-424. **17.** *Рускол А.А.* Предмет и система земельного права // Тр. I науч. сессии Всесоюз. ин-та юрид. наук (27 янв. – 3 февр. 1939 г.) / Под ред. *И.Т. Голякова*. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – С. 412-418. **18.** *Рябов А.А.* Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. – 144 с. **19.** СУ РСФСР. – 1922. – № 68. – Ст. 901. **20.** *Тарасов Н.Н.* Методологические проблемы юридической науки. – Екатеринбург: Изд-во Гуманит. ун-та, 2001. – 264 с.

Надійшла до редакції 07.03.2008 р.